

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ШАРПАТИЙ

Віктор Григорович

ДІЯЛЬНІСТЬ М.О.СКРИПНИКА НА ЧОЛІ НАРКОМАТУ
ОСВІТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ /1927-1933 рр./

07.00.02 - Історія України

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя - 1994

АВ 30.094

Дисертація є рукопис.

Робота виконана у відділі історії культури українського народу
Інституту історії України АН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук Даниленко Віктор
Михайлович

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, професор Некоз Микола Денисович
кандидат історичних наук, доцент Пиріг Руслан Якович

Провідна організація - Київський державний педагогічний універ-
ситет ім.М.П.Драгоманова Міністерства освіти України.

Захист відбудеться "5" червня 1994 року о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.52.06 по захисту
кандидатських дисертацій в Запорізькому державному університеті
/адреса: 330055 м.Запоріжжя, вул.Луковського, 66, 5-й навчальний
корпус, актовий зал./

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Запорізького уні-
верситету за адресою: м.Запоріжжя, вул.Луковського, 66.

Автореферат розісланий 30 квітня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. Миланчук

Тимченко С.М.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00756483 (X)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В сучасних умовах розбудови незалежної української держави посилюється інтерес до історії, передусім до переломних її періодів, коли різко прискорювались процес державного та національно-культурного будівництва, формувалась духовна спільність українців. Один із таких періодів припадає на 20-ті - початок 30-х років, коли українці, отримавши певні автономні права в межах радянської України, переживали значне піднесення національно-культурного розвитку.

Аналіз набутого досвіду тих років може слугувати певною підмогою у вирішенні сучасних проблем і зокрема тих із них, які становлять основу державного та національно-культурного будівництва. Але оскільки за розробкою теоретичних проблем і практичних подій стояли конкретні люди, долі яких перепліталися з цими подіями, а іноді і визначали їх, дослідження діяльності безпосередніх учасників цих подій викликає особливий інтерес. Поява нових джерел, публікація маловідомих документів призводить до необхідності переосмислення ролі окремих державних діячів України, аналізу їх діяльності в цей період.

Одним із найбільш помітних і впливових учасників українського національно-культурного відродження 20-х - початку 30-х років був Микола Олексійович Скрипник. Переконалий більшовик - лєнінець, він був активним учасником побудови радянського ладу в Україні, брав участь у створенні Союзу РСР. Але в процесі посилення централізаторських тенденцій в державі Микола Олексійович свідомо став на захист автономних прав республіки і в міру своїх можливостей чинив опір великодержавництву. Таким чином, М.Скрипник вступив у нерозривну суперечність: з одного боку він намагався зберегти вірність комуністичній партії, з іншого - прагнув проти неї обороняти права свого народу та його культури.

Особливий інтерес становить діяльність М.Скрипника на чолі наркомату освіти УСРР /1927-1938 рр./. Саме в діяльності по розвитку національної школи, науки і культури найбільш яскраво проявилась особистість М.Скрипника з її позитивними і негативними рисами. В той час - час оформлення і зміцнення тоталітарної системи в державі, М.Скрипник був одним із небагатьох державних діячів, які мали мужність відстоювати національні інтереси України, рівноправність її культурного розвитку. Дисертант на основі нового підходу до відомих

невідомих і маловідомих документальних матеріалів розглядає багатогранну діяльність М.Скрипника як наркома освіти УСРР. Його участь у вирішенні складних проблем національно-культурного життя республіки в кінці 20-х - на початку 30-х років.

Дослідження діяльності М.Скрипника на чолі Наркомату освіти має важливе наукове та практичне значення. По-перше, воно дає змогу висвітлити невідомі і маловідомі сторінки діяльності наркома освіти, зокрема, його ролі в ліквідації неписьменності і здійсненні в республіці початкового всеобучу, будівництві вищої школи, науковому житті, його впливу на розвиток літератури і мистецтва. По-друге, деякі теоретичні положення М.Скрипника по відродженню національної культури не втратили своєї актуальності й у наші дні. Аналіз, узагальнення і здійснення їх тією чи іншою мірою сприяло б національно-культурному розвитку нашої держави. По-третє, вивчення діяльності М.Скрипника у той період є також одним із важливих аспектів дослідження проблеми політичного лідера в умовах тоталітарного режиму, його ролі і місця в процесі здійснення національно-культурної політики правлячої партії:

Предмет і хронологічні рамки дослідження. В дисертації аналізується діяльність М.Скрипника на чолі наркомату освіти УСРР з березня 1927 р. по лютий 1933 р. Проте автор іноді свідомо виходить за ці межі, щоб показати причинно-наслідкові зв'язки у його діяльності та мотивацію деяких рішень наркома. За шість років перебування М.Скрипника на чолі наркомату освіти УСРР при його безпосередній участі було в основному ліквідовано елементарну неписьменність серед дорослого населення республіки і запроваджене загальне початкове навчання в ній. Значна робота була здійснена М.Скрипником по реорганізації вищої школи і науки в Україні. Помітну роль він відіграв у становленні української радянської літератури і мистецтва. В ці роки М.Скрипник залишався одним із найпослідовніших провідників політики "українізації" в республіці. На цих напрямках діяльності наркома освіти і зосереджена основна увага дисертанта.

Стан наукової розробки теми. Проблема діяльності М.Скрипника на чолі Наркомату освіти УСРР мало досліджена. Основні публікації і наукові праці присвячені його революційній і суспільно-політичній діяльності. Якщо говорити про українську історіографію діяльності М.Скрипника як партійного і державного діяча, то її умовно можна поділити на такі періоди: 20-ті - початок 30-х років, початок 30-х - 80-ті роки і 90-ті роки.

Характеризуючи перший період, слід зазначити, що тоді були опубліковані тільки окремі статті про нього, що мають цінність як фактичний і біографічний матеріал. Першою спробою дослідження життя і діяльності М.Скрипника був укладений М.А.Рубачем у 1932 р. до 60-річчя з дня народження М.Скрипника документальний збірник "Шляхами боротьби та заслуг", що мав біографічний характер. Тоді з'явилися і статті інших авторів, присвячені революційній і громадській діяльності М.Скрипника.¹ Це здебільшого невеликі за обсягом публікації популяризаторського характеру. Близькі до теми дисертації статті І.І.Сінепола, Я.Крмаса, Г.Ткаченка. Ці публікації - перша спроба дати оцінку діяльності наркома в галузі освіти, мистецтва і літератури. Автори висвітлювали виключно заслуги М.Скрипника у здійсненні більшовицької політики національно-культурного будівництва. Незважаючи на відсутність повноцінної документальної бази і пропагандистський характер, ці статті мали певне значення, оскільки започаткували процес дослідження діяльності М.Скрипника на чолі Наркомату освіти УСРР.

У період ідеологічної дискредитації М.Скрипника і особливо після його самогубства, з'явився ряд публікацій, де акцент змістився на "помилки" і "перегини" наркома освіти в проведенні національно-культурної політики.² В цих публікаціях переважно безпідставно, без достатнього аналізу і доказовості давалась зовсім протилежна оцінка діяльності М.Скрипника на чолі Наркомату освіти. Нарком звинувачувався в "змиканні з українською національною контрреволюцією",

1 Див.: Шаблювський Є.С. Непохитний більшовик, відважний борець старої ленінської гвардії // Пролетарська правда. - 1932. - 26 січня; Востерник М. Шляхами життя і боротьби М.О.Скрипника // Пролетарська правда. - 1933. - 26 січня; Сінепол І.І. Політична і культурно-освітня діяльність М.О.Скрипника // За комуністичне виховання дошкільника. - 1932. - № 3. - С.2-10; Крмас Я. М.О.Скрипник - провідний керівник мистецького процесу УСРР // За радянську академію. - 1932. - № 4-5. - С.3; Ткаченко Г. Наукова робота тов.Скрипника в ділянці літератури // Життя і революція. - 1932. - № 1. - С.12-21.

2 Хвиля А. На боротьбу з націоналізмом на новому фронті // За марксистсько-ленінську критику. - 1933. - № 7. - С.3-26; Шупак С. Проти націоналізму в літературі // За марксистсько-ленінську критику. - 1933. - № 7. - С.30-37; Коваленко Л. Школа націоналістичного ухилу Скрипника // Життя і революція. - 1933. - № 10. - С.10-18; Багалев І. Скрипник проти СРСР як єдиної союзної держави // Радянська Україна. - 1934. - № 4. - С.23-27; та інші.

а відтак - і в "шкідницькій діяльності як націонал-ухильник".

Але згодом був даний сигнал мовчати про М.Скрипника ніби його і не було. Це мовчання тривало до середини 1950-х років, коли після XX з'їзду КПРС його було реабілітовано. М.Скрипник характеризувався як такий, що хоч і припускався помилок в національно-культурному будівництві, але "брав участь у боротьбі партії проти лівих комуністів, троцькістів, правих опортуністів, націоналістів та інших антиленінських угруповань". Тому "тяжкі необгрунтовані обвинувачення з Скрипника були зняті і чесне ім'я вірного сина партії відновлено".

22 січня 1962 року президія ЦК КПРС прийняла постанову "Про 90-річчя з дня народження М.О.Скрипника", в якій Микола Олексійович був названий видатним діячем комуністичної партії і радянської держави. Відгуком на цю постанову став вихід ряду статей та окремих праць, присвячених революційній та громадсько-політичній діяльності М.Скрипника.¹ В цих публікаціях автори, дотримуючись офіційної оцінки, в основному звертають увагу на діяльність М.Скрипника як будівничого УСРР і наголошують на тому, що він був "ленінець". Серед названих праць виділяється книга Ю.Бабка і І.Білокобильського "Микола Олексійович Скрипник". Її автори характеризують революційну діяльність М.Скрипника, подаючи матеріал у науково-популярному стилі, вживаючи художні засоби, і свідомо не торкаються основного - об'єктивної оцінки його діяльності на чолі Наркомату освіти УСРР.

На сьогодні відчутні позитивні зрушення в дослідженні діяльності М.Скрипника як наркома освіти. На початку 90-х років були опубліковані "Вибрані твори" М.О.Скрипника /К., 1991/, ряд ґрунтовних статей, автори яких на якісно новому рівні, використовуючи методи об'єктивності та історизму, підійшли до проблеми оцінки ролі М.Скрипника у національно-культурному будівництві в Україні.² Зокрема, С.Білокінь характеризує роль М.Скрипника у здійсненні "українізації" і національно-культурному обслуговуванні українців за межами УСРР. До негативів наркома освіти автор справедливо відносить його участь у формуванні культу особи та недовірливе став-

¹ Див.: Снегов А. Видный деятель партии и государства // Правда. - 1962. - 25 января; Бабко Ю. Солдат партии // 1972. - К., 1962; Бабко Ю., Білокобильський І. Микола Олексійович Скрипник. - К., 1967; Бабко Ю., Соловйова А. Народний комісар освіти М.О.Скрипник // Педагогіка. - № 5. - 1967. - С.94-103; Потапчук В. Н.А.Скрипник и идеологическая борьба на Украине в период строительства социализма. Автореф.дис.канд.филос.наук. - Львов. - 1967 та інші.

² Білокінь С.І. Нарком // Сторінки історії Української РСР: факти,

лення до вчених старшого покоління.

Участь М.Скрипника в "літературній дискусії" та його боротьба з великодержавництвом певною мірою знайшли місце в колективній монографії "Сталінізм на Україні", де наведено загальну оцінку політичної діяльності М.Скрипника в кінці 20-х - на початку 30-х рр.

Аналіз причин загибелі М.Скрипника зробили у своїй статті Р.Піріг та Ю.Шаповал. В циклі статей "Сталінізм і Україна" Ю.Шаповал доводить, що "націоналістичний ухил" М.Скрипника був черговою сфабрикованою справою ДПУ з метов усунути його з посади наркома освіти УСРР і таким чином покінчити з політикою "українізації", бо вона вже не відповідала імперським інтересам московського ЦК.

Оцінка діяльності М.Скрипника знайшла своє висвітлення і в зарубіжній історичній літературі. По-різному показана роль наркома освіти в національно-культурному будівництві та причини його трагічної загибелі в працях таких істориків та політологів як С.Николишин, І.Кочелівець, О.Субтельний, І.Майстренко, Дж.Мейс, Б.Кравченко.¹

Так, С.Николишин вважає, що М.Скрипник як нарком освіти, незважаючи на конфедералістські позиції, в своїй діяльності керувався передусім не українськими національними, а більшовицькими цілями, бо вважав, що визволення трудящих всіх національностей можливе лише шляхом їх об'єднання і зближення. Тому деякі націоналістичні регіони, допущені М.Скрипником під час здійснення політики "україні-

проблеми, люди. - К., 1990. - С.357-367; Советов І. Бумеранг: /Про державного і партійного діяча УРСР М.О.Скрипника. 1933/ // Україна. - 1990. - № 20. - С.6-9; Глазунов Г.П., Замковий В.П. М.О.Скрипник: "Я своє слово кажу не з особистого приводу..." // Комуніст України. - 1991. - № 2. - С.76-80; Піріг Р., Шаповал Ю. Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. - 1991. - № 4. - С.77-89; Шаповал Ю. Сталінізм і Україна // Укр.іст.журнал. - № 8. - 19. - С.50-41; № 10. - С.33-43; Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Культурний С.В. Сталінізм на Україні; 20-30-ті роки. - К., 1991 та інші.

І.Николишин С.І. Культурна політика більшовиків і український культурний процес /Політичні рефлексії/ - В.М./ - 1989; Кочелівець І. Микола Скрипник. - Мюнхен - 1972; Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1991. С.338-339; С.13-15; Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. - Мюнхен. - 1969; Mace I. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933. - Cambridge, Massachusetts. 1983; Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth century Ukraine. - London, 1987.

зації", помилково вважає автор, і були причиною самогубства наркома

І.Майстренко, характеризуючи позицію наркома освіти в національно-культурному будівництві, стверджує, що для М.Скрипника було завжди притаманним прагнення оборонити лінію ЦК партії, навіть якщо він і не погоджувався з нею. Автор, на наш погляд, недооцінює роль наркома освіти в національно-культурному процесі, підкреслюючи, що його діяльність не виходила за межі офіційного курсу.

На пильну увагу заслуговує монографія І.Кошелівця "Микола Скрипник", що є першою і, на нашу думку, найбільш вдалою спробою дати загальну політичну біографію М.Скрипника. Цінність цієї роботи полягає у досить об'єктивному визначенні основних протиріч позиції наркома освіти в питаннях усамостійнення культурного розвитку України та проведенні "українізаційних" заходів. Автор вважає, що М.Скрипник хотів зберегти єдність усіх республік під егідою центральної влади, одночасно гарантуючи недоторканість їх суверенітету. Фактично, на погляд автора, М.Скрипник хотів поєднати одне і друге, що й визначило суперечність його позиції. Але І.Кошелівець, не маючи доступу до архівних матеріалів в Українській РСР, обмежився загальною суспільно-політичною характеристикою діяльності М.Скрипника. В монографії відсутній всебічний аналіз діяльності наркома в галузі освіти, науки, літератури, мистецтва. В результаті окремі твердження і оцінки, що містяться в монографії, потребують уточнення. Зокрема, не можна погодитися з утвердженням, що М.Скрипник, як член політбюро ЦК КП України, визначав там лінію, яку практично в наркоматі освіти здійснював і що "він тоді володів чи не половиною всього радянського будівництва в Україні".¹ І.Кошелівець дещо перебільшує реальний вплив М.Скрипника на національно-культурне життя України, оцінюючи його як вирішальний.

Проведений історіографічний аналіз дає змогу зробити висновок, що існуюча наукова історична література певною мірою торкалася проблеми діяльності М.Скрипника на чолі наркомату освіти України. Однак спеціального комплексного наукового аналізу її немає.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на тлі суспільних зрушень, що відбувалися в Україні в кінці 20-х - на початку 30-х років,

1 Кошелівець І. Микола Скрипник. - С.183.

показати роль М.Скрипника як наркома освіти в національно-культурному житті радянської України, розкрити причини суперечностей в його діяльності, що обумовили своєрідність позицій в культурному будівництві, а також показати досягнення і прорахунки в діяльності наркома освіти, які призвели до так званого "націоналістичного" ухилу, а потім і до його трагічної загибелі.

Здійснення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати позицію М.Скрипника в державному та національно-культурному будівництві в Україні;
- показати його роль у здійсненні політики "українізації" в кінці 20-х - на початку 30-х років;
- висвітлити участь наркома освіти УСРР у формуванні радянської системи народної освіти;
- розглянути його вплив на процес кадрової реорганізації наукових установ, зокрема Академії наук України;
- визначити особливості позиції Скрипника у розвитку української літератури і мистецтва;
- виявити основні причини виникнення так званого націоналістичного ухилу - "скрипниківщини".

Методологічна основа дослідження. В теоретично-методологічному плані дисертант користувався методами порівняльно-історичного й системного аналізу подій і явищ. Багатоплановість теми зумовила необхідність використання проблемно-хронологічного принципу викладу матеріалу, який передбачає поділ теми на ряд проблем, кожна з яких розглядається у хронологічній послідовності історичних фактів. Конкретно-історичний матеріал автор прагнув аналізувати, виходячи з принципів об'єктивності та історизму.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній досліджується актуальна проблема, яка ще не одержала належного висвітлення в історичній літературі. В дисертації вперше на основі широкого кола опублікованих і архівних джерел автор прагне здійснити всебічне вивчення діяльності М.Скрипника на чолі наркомату освіти України. Зроблена спроба визначення його ролі і місця в національно-культурному будівництві в Україні в кінці 20-х - на початку 30-х рр. Узгальнено важливіші досягнення історичної наук по вивченню проблеми, з'ясовано деякі актуальні питання її подальшої розробки.

Наукова новизна дослідження полягає і в тому, що автором введені до наукового обігу раніше не опубліковані і такі, що не використовувалися, архівні документи. Вони містять в собі новий, невідомий досі фактичний матеріал.

Основні положення, що виносяться на захист:

- концепція національно-культурного будівництва М.Скрипника - це спроба поєднати національне відродження республіки з комуністичною ідеологією, прагнення підпорядкувати його останній. М.Скрипник - переконаний прихильник тих партійних рішень, що давали змогу розвивати національну мову, літературу, мистецтво, консолідували націю;
- утилітарний підхід М.Скрипника до будівництва національної культури був зумовлений принципом класового підходу до розвитку освіти, науки, художньої культури. Цей принцип і визначав організаційні форми і методи національно-культурного будівництва в радянській Україні в кінці 20-х - на початку 30-х рр.;
- захист М.Скрипником самостійності культурного розвитку республіки на початку 30-х рр. стала заважати наростаючому партійному курсу на централізацію політичного, економічного і культурного життя в СРСР. Тому усунення М.Скрипника з посади наркома освіти УСРР було закономірним: він став черговою жертвою тоталітарного режиму.

Практична значимість. Матеріали дисертації, висновки і узагальнення можуть допомогти історикам у подальшій розробці проблеми національно-культурного будівництва, а також при підготовці узагальнюючих праць з історії України, історичної персоналістики, для підготовки спецкурсів з історії національно-культурного розвитку, загалом - теорії і практики вирішення національного питання.

Джерельна та документальна база дисертації. Її можна розподілити на чотири групи: 1. Архівні матеріали; 2. Статті і промови М.Скрипника; 3. Опубліковані директивно-партійні документи та статистичні матеріали; 4. Періодична преса.

Основним джерелом, з якого почерпнуто багато фактичних матеріалів для наукового аналізу, стали документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України /ЦДАВО України/. Це документи народного комісаріату освіти УСРР /ф.166/. У переважній більшості - стенограми нарад наркома освіти М.Скрипника із своїми заступниками та протоколи засідань колегії наркомату освіти України, окремих його структурних підрозділів. Значну цінність для написання дисертації мали розпорядження наркома освіти. Вони пронизані духом того часу і допомогли автору визначити суть конкретних заходів М.Скрипника по здійсненню планів національно-культурного будівництва. Для висвітлення деяких аспектів "українізаційних"

заходів та реорганізації освітніх закладів, що здійснював М.Скрипник, використані матеріали фонду професійної опілки працівників освіти України /ф.2717/.

Особливе значення мають документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України /ЦДАГО України/, які дали змогу авторові простежити процес формування політики національно-культурного будівництва в УСРР та участь у ньому М.Скрипника /ф.І ЦК КПУ, оп.Б, 20/. Це в основному протоколи засідань політбюро, пленумів ЦК КП/б/У та матеріали до них, доповідні записки, інформації. Автор використав знайдені в архівних фондах проекти рішень по доповідях і повідомленнях наркома освіти, його листи до ЦК КП/б/У з конкретними пропозиціями, що визначали особисту позицію М.Скрипника у національно-культурному будівництві.

Для розкриття теми важливе значення мають публікації самого М.Скрипника. Більшість із них планувалось опублікувати у 5-томному виданні "Статті й промови". З 1929 по 1931 рік вишло з друку чотири томи. З початком ідеологічної дискредитації М.Скрипника не тільки було припинено видання його творів, але багато його праць було знищено, деякі потрапили до спецфондів.

Понад двісті статей і опублікованих виступів наркома освіти безпосередньо торкаються проблеми національно-культурного розвитку радянської України. Вони вимагають особливо ретельного аналізу і критичного підходу, оскільки М.Скрипник вилловлював в них здебільшого не тільки власні, а колективно-партійні думки та настанови. Партійна догма зобов'язувала писати не стільки так, як думалося, а як належало. І все ж уважний аналіз скрипникової спадщини дає змогу прослідкувати еволюцію його поглядів у питаннях ідеологізації культурного життя та незмінність позиції в усамостійненні української культури.

Для розкриття теми використовувались також документи партійних та радянських органів: рішення і резолюції з'їздів, конференцій, пленумів ВКП/б/ і КП/б/У, постанови ЦВК СРСР та ВУЦВК.

Джерельну базу дисертації становлять також матеріали періодичної преси. Це журнальна періодика: партійні видання "Известия ЦК КП/б/У", "Більшовик України", відомчі журнали "Шлях освіти", "Радянська освіта", "Критика", "Бюлетень НКО" та інші. Великий обсяг інформації містить газетна періодика. З дисертації використані матеріали як центральних /"Правда", "Известия", "Труд"/, так і респуб-

ліканських газет "Вісті ЗУЦВК", "Комуніст", "За культурну революцію", "Література і мистецтво" тощо/.

Отже, на думку автора, сучасний дослідник має в своєму розпорядженні необхідний комплекс джерел для всебічного висвітлення діяльності М.О.Скрипника як наркома освіти.

II. СТРУКТУРА ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

У вступі обгрунтована актуальність теми, обраної для дослідження, визначається його предмет, хронологічні рамки, ставиться мета і завдання дисертаційної роботи, характеризуються теоретичні і методологічні засади, розглядається історіографія проблеми та джерельна база, використана для її дослідження.

У розділі першому "М.О.Скрипник в національно-культурному житті радянської України" висвітлюється концепція національно-культурного відродження республіки, розроблена М.Скрипником, його роль у проведенні політики "Українізації". Аналіз теоретичної спадщини Миколи Олексаїновича привів автора дисертаційного дослідження до висновку, що його концепція національно-культурного відродження Радянської України ґрунтувалась значною мірою на ленінських гаслах з національного питання. Найбільше його приваблювали "право націй на самовизначення аж до повного відокремлення в окрему державу" та про "повну рівноправність усіх народів в єдиному Союзі". Будучи послідовним прихильником української державності і духовного відродження українців, М.Скрипник одночасно вірив у світову пролетарську революцію і розглядав Союз РСР як початок великого об'єднання всіх народів Землі під гаслом цієї революції. Він був упевнений, що Україна в ньому союзі матиме "внутрішній" суверенітет, а, значить, і всі необхідні умови для розвитку своєї власної структури. Тому М.Скрипник і виступав за нові відносини між народами, в тому числі і культурні стосунки, які будувались би не на протиставленні і взаємній підозрі, а на взаємній довірі, що виключало б зверхність будь-якої культури. Він розглядав українську радянську культуру, так само як і російську, як складову і рівноправну частину міжнародної культури. Що стосується соціальної основи новостворюваної національної культури, то за скрипниковою концеп-

цією вона повинна бути пролетарською. Будівництво пролетарської національної культури М.Скрипник розглядав ще й як засіб поширення серед широких верств населення "пролетарської" ідеології. "Бороться за пролетарську ідеологію, - говорив він, - це є основна риса і настанова цілого національно-культурного будівництва за телерішної реконструктивної доми. Бороться за класові шляхи, за пролетарські рейки розвитку національної культури нині стає не другорядним, а першорядним завданням, змістом і суттю цілого національно-культурного будівництва".¹

Будувати національну культуру для Скрипника означало перш за все готувати з робітників і селян десятки тисяч вчителів і лікарів, інженерів і агрономів, письменників і художників, які б змогли повести країну соціалістичним шляхом. В українській пролетарській культурі на другий план відсувалася не тільки стара інтелігенція, а й та частина молоді, яка прагнула творити нову українську культуру на загальнолюдських цінностях.

Як складову частину будівництва української культури, розглядав М.Скрипник завдання забезпечення рівних прав кожної національної групи, яка проживала на території УСРР. Питання розвитку національних меншин він не обмежував культурно-освітніми проблемами, а вважав за необхідне надати їм права самоврядування і можливість територіального виділення в окремі адміністративні одиниці. Одночасно М.Скрипник неодноразово звертав увагу союзних органів на несправедливе ставлення до українців в Росії, гостро ставив питання збирання і збереження українського людського потенціалу в єдиній державі, приведення кордонів України у відповідність з етнічним складом населення навколишніх територій, з т.ч. на Сході.

М.Скрипник захищав той варіант інтернаціоналізму, який цілковито усував будь-який національний гніт, заперечував національні привілеї будь-якого народу і який визнавав право кожної нації на самовизначення. Не заперечуючи ленінської тези про "зближення і злиття націй", Микола Олександрович бачив здійснення цього в далекому майбутньому, тільки "після перемоги пролетарської революції в цілому світі".² Але, щоб наблизили це майбутнє, то, на його думку, треба було прискорити темпи національно-культурного будівництва,

1 Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. Статті і промови з національного питання. - Сучасність, 1974, с.23.

2 Скрипник М.О. Перезудольчими шляхами // Вільшовик України. - 1931. - № 2. - С.15.

щоб подолати відсталість національних республік, піднести їх економічний рівень.

Нарком освіти УСРР послідовно виступав проти теорії "боротьби двох культур". Шлях боротьби двох культур, за М.Скрипником, повинен бути замінений на "шлях братерства і стремління до одної мети".¹ Ця мета для нього визначала необхідність забезпечення умов для всеоїчного і незалежного розвитку української національної культури.

Розвиток української культури Микола Олексійович розглядав як запоруку зміцнення в республіці союзу робітничого класу з селянством. Підтримка тільки міської культури, переважно російської та характером, на його думку, може відштовхнути селянина від роїтника, який навіть розмовляє на незрозумілій мові. Наслідком цього може бути те, що селянин піде не за пролетарем, а за сільською буржуазією. Тому М.Скрипник зробив такий висновок: "український селянин має піти за доносівським пролетарем..., а доносівський пролетар повинен стати на бік українського селянина в національній справі".²

Важливе місце в концепції національно-культурного розвитку радянської України М.Скрипника займала боротьба з великодержавним шовінізмом в усіх його проявах. Він був переконаний, що основну небезпеку для вільного розвитку республіки ніс великодержавний шовінізм, бо місцевий націоналізм був тільки його наслідком. У дисертації аналізуються розходження в поглядах на проблеми національно-культурного розвитку України, які були у М.Скрипника з О.Шумським та М.Хвильовим.

Невід'ємною складовою частиною Скрипникової концепції національно-культурного будівництва була "українізація", яка проводилася в УСРР в 20-ті - на початку 30-х років відповідно політики партії на коренізацію партійно-державного апарату в національних республіках /ХП з "Ізд ВКП/б/, 1923 р./.. Незважаючи на свою більшовицьку упередженість, М.Скрипник вкладав у поняття "українізація" значно глибший зміст, ніж багато його соратників по партії. Він

¹ Скрипник М.О. До теорії боротьби двох культур. - С.15.

² Там же. - С.19.

розглядав їх не тільки як засіб зміцнення союзу робітничого класу з селянством, а й як передумову суспільно-політичного і культурного відродження України. Скрипникова програма "українізації" виходила за рамки "апаратної українізації", яку намагалися здійснити партійно-державні структури. У час діяльності М.Скрипника на посаді наркома освіти "українізаційні" процеси набули найбільшого розмаху у сфері освіти та науки. Особливо вагомі результати були досягнуті у переведенні на рідну мову початкових і середніх шкіл. Нарком освіти домогся того, що в республіці понад 80 % шкіл вели навчання українською мовою, що відповідало національному складу населення. За часів М.Скрипника було завершено "українізацію" преси. Значно розширилося видання літератури рідною мовою. "Українізація" торкнулася навіть деяких військових частин, дислокованих в республіці. В дисертації аналізується діяльність М.Скрипника, спрямована на поширення "українізації" за межами УСРР – в тих республіках Союзу, де проживало українське населення. Розкриваються причини, які не дозволили М.Скрипнику здійснити в повному обсязі його "українізаційні" плани.

Перший розділ завершується висновком про те, що концепція національно-культурного розвитку радянської України М.Скрипника об'єктивно була спрямована на консолідацію українців як нації, піднесення їх національної самосвідомості, на возз'єднання віковичних українських земель в єдиній Українській державі.

У розділі другому "Організаторська діяльність М.О.Скрипника у галузі освіти й науки" розкривається його участь у поширенні загальної освіти у формуванні радянської школи, у науковому житті республіки. За час керівництва Наркоматом освіти УСРР М.Скрипник проявив значну роботу по ліквідації неписьменності в республіці. Йому вдалося привернути увагу до проблем лікнеду державні і громадські структури. В результаті чого в радянській Україні до 1933 р. було ліквідовано неписьменність серед осіб віком 15-30 років. Паралельно проводилось навчання малописьменних. І хоча в цій роботі було багато позитивного, штурміщини, погоні за кількісними показниками на шкоду якісним, неваперечним є те, що саме за часів Скрипника Україна зробила ще один крок до подолання темряви і неписьменності серед населення. Незважаючи на те, що республіка ще відставала від центральних областей Росії за рівнем письменності, а цілком вона на кінець 1932 р. мала вже в 1,5 раза вищий відсоток письменності, ніж середньо по всьому Союзу РСР.

В дисертації розкривається діяльність М.Скрипника по здійсненню

загальної освіти в республіці. Підкреслюється, що значною мірою завдяки його активній позиції на початку 20-х рр. в УСРР було здійснено загальне початкове навчання. Використовуючи свій високий авторитет у партійному керівництві республіки, М.Скрипник добився виділення для шкільного будівництва значних коштів. В результаті в республіці за кілька років було побудовано понад 2 тис. нових шкіл, майже у 2 рази зріс учнівський контингент. Ці успіхи, на думку автора, повсюються і тим, що діяльність М.Скрипника по розвитку народної освіти повною мірою співпадала з політикою Компартії у цій галузі. Партійне керівництво сприяло всім заходам НКО УСРР у сфері всеобщої, бо використовувало систему освіти для того, щоб виховати з робітника і селянина відданого будівника соціалістичного суспільства, пройнятого більшовицькою ідеологією. Набагато складніше довелося М.Скрипнику там, де його позиція не збігалася з планами сталінського керівництва. А саме – у відстоюванні рівноправного розвитку української освіти і науки. Нарком освіти чинив опір "російському" варіанту уніфікації народної освіти. Він добився того, що був прийнятий його /"скрипниківський"/ варіант, який включив у себе позитивні елементи російської і української школи та давав можливість союзним республікам на деякий час враховувати свої місцеві особливості в роботі освітніх органів.

Досить суперечливі результати були в діяльності М.Скрипника по підготовці національних кадрів. При активній участі наркома освіти значно розширилась мережа вищих учбових закладів в Українській СРР, що дало можливість збільшити кількість студентів у 3,3 рази. Він сприяв створенню необхідних умов навчання для робітників і сільської бідноти. Але, дотримуючись класового підходу у підготовці кадрів, М.Скрипник різко обмежив доступ до вищої школи вихідцям із "непротетарських класів".

Як позитивний момент в діяльності М.Скрипника відзначається те, що він, не дивлячись на свою вірність партійним рішенням, рішуче виступав проти огульних кадрових чисток серед студентів, вчителів. У доповіді на XI Всеукраїнському з'їзді Рац /1929 р./ він говорив: "Головне завдання в сучасний момент – це боротьба з лінією огульної частки вчителів. Це неправильна, хибна лінія, коли ділову поточну роботу перевірки замінено кампанією чистки".¹ На деякий час чистки серед учителів за розпорядженням Наркомату робітничо-селянської інспекції були призупинені.

Характеризуючи діяльність М.Скрипника у сфері наукового життя, дисертант дійшов висновку, що загалом вона носила негативний харак-

тер. Нарком освіти взяв найактивнішу участь у "Об'єднанні" наукових, передусім академічних установ. Він оприяв усуненню від керівництва Всеукраїнської Академії наук видатних науковців старшого покоління, які не користувалися довірою у партійного керівництва. Не маючи на те достатньо вагомих підстав, він добився свого "обрання" в дійсні члени ВУАН. За часів М.Скрипника підготовка наукових кадрів остаточно потрапила під контроль Наркомату освіти, а значить і під контроль ЦК КП/б/У, що негативно впливало на процес розвитку української науки.

У розділі третьому "М.Скрипник і художня культура" висвітлюється його участь у формуванні українського радянського мистецтва, характеризується вплив М.Скрипника на літературний процес. Дисертант з'ясовує суспільно-культурні умови, в яких розвивався літературно-художній процес в кінці 20-х – на початку 30-х рр. Звертається увага на те, що література і мистецтво переживали в той час бурхливі і складні часи. Настав період, коли природньо сформований плюралізм художнього життя попередніх років драматично і насильно змінювався командно-адміністративними методами тоталітарного режиму. В галузі літератури і мистецтва впроваджувалась сталінська доктрина, що стала подаватись пізніше як метод соціалістичного реалізму. Відверто культивувалась нетерпимість до всього, що не збігалось з генеральною лінією на тоталізацію духовного життя суспільства. Активно розгорталася боротьба з націоналізмом в літературі і мистецтві.

М.О.Скрипник відіграв неоднозначну роль у долі художньої культури. Він усвідомлював згубність наслідків посилення централізаторських і денационалізаторських тенденцій, що посилювалися в літературі і мистецтві. Тому, в міру своїх сил і можливостей, він обороняв національні форми цієї сфери духовного життя суспільства. М.Скрипник до кінця залишався послідовним провідником партійних рішень в галузі художньої культури, прийнятих всередині 20-х рр., які, хоч і половинчато, але визнавали не тільки право на самостійний національний розвиток літератури і мистецтва, а й право на різноманітність стилів і методів художньої творчості. Нарком освіти був у курсі всіх літературно-художніх справ. Зокрема, кожен літературний диспут у Харкові не відбувався без його участі, а то й без його доповіді.

Заслугою М.Скрипника було те, що він не відмовляв права на існу-

вання і тій творчій інтелігенції, яка не входила до пролетарського табору, але активно сприяла процесу відродження української культури. Нарком освіти навіть брав під свій особистий захист таких відомих діячів української культури, як письменники М.Хвильовий, Н.Поліщук, М.Куліш, художник М.Бойчук та інші, які піддавалися необґрунтованим нападкам з боку пролетарських організацій. М.Скрипник намагався підтримати і продовжити відродження в літературі і мистецтві, що почалося в попередні роки. Але ідеологічні рамки, в які він намагався спрямувати українську художню культуру, обмежували творчу ініціативу художньої інтелігенції і перетворювали літературу і мистецтво в допоміжний засіб у реалізації партійних і державних гасел та доктрини.

Прагнення Скрипника зберегти різноманітність художньої творчості і самостійний розвиток української літератури і мистецтва суперечило всезростаючому партійно-ідеологічному тиску. З прийняттям постанови ЦК ВУЦВУ/ "Про перебудову літературно-художніх організацій" 23 квітня 1932 р. посилювався процес підпорядкування творчої інтелігенції адміністративним структурам, що давало можливість некваліфікованим чиновникам легко втручатися в творчий процес, наперед визначаючи його форми і зміст на догоду партійно-бюрократичній верхівці.

У "висновках" підведені підсумки дослідження. Підкреслюється, що концепція національно-культурного розвитку радянської України, яку розробив і намагався втілити в життя М.Скрипник, являла собою своєрідну спробу обґрунтувати закономірність і можливість національно-культурного відродження України на засадах комуністичної ідеології. Його помилки полягали, по-перше, в тому, що він визнавав, в силу своєї більшовицької заангажованості, лише пролетарську за змістом національну культуру, по-друге, в тому, що він, обстоюючи її незалежний розвиток, вірив у можливість його здійснення. Концепції М.Скрипника бракувало основної істини – незалежною національна культура може бути тільки в самостійній державі.

В умовах фронтального наступу тоталітаризму в кінці 20-х – на початку 30-х рр. послідовна оборона М.Скрипником автономних прав України і самостійності її культурного розвитку засвідчувала його високу громадянську мужність. Позиція наркома освіти УСРР робила його приреченим на загибель. Будучи одним із творців тоталітарної системи, М.Скрипник став її черговою жертвою.

М.Скрипник багато зробив для піднесення рівня народної освіти,

становлення і зміцнення її системи, для підготовки нових спеціалістів з робітників і селян, розвитку літератури і мистецтва, захисту інтересів української культури від русифікації і великодержавницького тиску.

Основний зміст дисертації викладений автором у таких публікаціях:

1. М.О.Скрипник як діяч української радянської культури /1927-1933 рр./ // Укр.іст.ж-л. - 1991. - № 9. - 0,5 арк.
2. М.О.Скрипник і національно-культурне відродження України /20-і роки/ // Науково-практична конференція "Культура України і слов'янський світ. Тези доповідей. ч.1. Київ 1992. - 0,2 арк.
3. М.О.Скрипник і національно-культурні інтереси українського народу // Краєзнавчі та історіографічні проблеми історії України: Зб. науков.ст. - Дніпропетровськ, 1993. - 0,5 арк.

В. М. Скрипник

ІНБ ім. В. Стефаника
АН України

457371

AB 30.094
AB 30.094

Підписано до друку 26.04.94 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. 279 1994 р. Безплатний

Поліграф. д-це Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4